

Małgorzata Machałek

Powstanie i działalność Państwowych Nieruchomości Ziemskich w latach 1946–1949*

Abstrakt

Cel pracy: Celem artykułu jest przybliżenie początku kształtowania się sektora państwowego w polskim rolnictwie w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej oraz uwarunkowań politycznych, społecznych i gospodarczych, w których działały Państwowe Nieruchomości Ziemskie (PNZ).

Metoda badawcza: Wykorzystano literaturę przedmiotu oraz kwerendę archiwalną w Archiwum Akt Nowych i Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, a do zbadania zgromadzonego materiału wykorzystano metodę historyczną.

Kluczowe wyniki: Lata działalności PNZ przypadły na okres powojennej odbudowy rolnictwa i zagospodarowania tzw. Ziem Odzyskanych. Obszar ich aktywności obejmował cały kraj, ale najwięcej majątków znajdowało się w ich użytkowaniu na ziemiach poniemieckich. Początkowo zadania PNZ obejmowały przygotowanie do parcelacji wielkich poniemieckich majątków ziemskich, co miało ważne znaczenie dla przebiegu akcji osiedleńczej, oraz prowadzenie gospodarstw specjalistycznych nasiennych i hodowlanych. Po pierwszym okresie działalności władze zdecydowały jednak o zmianie priorytetów PNZ. Miały odąd zająć się produkcją wielkotowarową, a przede wszystkim zagospodarować ok. 1,2 mln ha użytków rolnych.

Główne wnioski: Mimo wielu trudności PNZ odnotowały też szereg osiągnięć w zagospodarowywaniu majątków zniszczonych w wyniku wojny i powojennych dewastacji. W 1949 r. PNZ zostały zlikwidowane z powodów politycznych – komunistom zależało bowiem na usunięciu z przedsiębiorstwa przedwojennej kadry specjalistów, w większości ziemian. Na bazie PNZ oraz gospodarstw specjalistycznych zostały utworzone państwowe gospodarstwa rolne.

Dr hab. Małgorzata Machałek, prof. USz, Uniwersytet Szczeciński, Instytut Historyczny, ul. Krakowska 71-79, 71-017 Szczecin, e-mail: malgorzata.machalek@usz.edu.pl, ORCID: 0000-0002-9581-2786.

* Artykuł oparto na wcześniejszych publikacjach autorki: (Machałek, 2012; 2021).

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Słowa kluczowe: Państwowe Nieruchomości Ziemskie, ziemie zachodnie i północne, Polska Ludowa, polityka rolna, państwowe gospodarstwa rolne.

1. Wprowadzenie

Konsekwencją zmian politycznych, do których doszło po II wojnie światowej, były głębokie przeobrażenia systemu gospodarczego i społecznego w Polsce. Dla mieszkańców wsi niewątpliwie najważniejszymi wydarzeniami w okresie rządów komunistów były reforma rolna i kolektywizacja. Właśnie na nich od lat skupia się uwaga badaczy powojennych dziejów Polski, natomiast problemy dotyczące funkcjonowania państwowych gospodarstw rolnych (PGR-ów) pozostają poza głównym nurtem badawczym historyków. Dzieje się tak, mimo że w założeniach władz stanowiły one również jedno z narzędzi przebudowy wsi na wzór radziecki.

Zwykle za początek działalności PGR-ów przyjmuje się ich powstanie w 1949 r. W rzeczywistości już w 1946 r. komuniści podjęli pierwsze kroki w kierunku utworzenia państwowych majątków ziemskich, tworząc przedsiębiorstwo pod nazwą Państwowe Nieruchomości Ziemskie (PNZ). Jego działalność trwała zaledwie trzy lata i przypadła na niezwykle trudny okres powojennej odbudowy państwa oraz początku zagospodarowywania ziem zachodnich i północnych. O ile na decyzji o utworzeniu PNZ zaważyły głównie przesłanki ekonomiczne, o tyle ich likwidacja była wynikiem decyzji politycznej i dążenia komunistów do rozbudowy sektora państwowego w rolnictwie, ale już według zasad wzorowanych na modelu radzieckim.

W dotychczasowej literaturze można odnotować tylko jedną monografię poświęconą działalności PNZ w Opolu autorstwa Dudy (2006) oraz kilka artykułów dotyczących genezy i działalności PNZ: (Kozłowski, 2007; Machałek, 2021; Rogala, 1972). O działalności PNZ pisali również Machałek (2012) w monografii poświęconej przemianom wsi na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956 oraz Gross (2019) w opracowaniu poświęconym przemianom gospodarczym na Warmii i Mazurach w tym samym okresie. Więcej zainteresowania historyków budziła sprawa procesu politycznego, jaki został wytoczony kierownictwu PNZ. Kwestii tej poświęcone zostały artykuły: (Durka, 2020; Gross, 2018; Osiński, 2012; Romanow, 2017).

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie początku kształtowania się sektora państwowego w polskim rolnictwie w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej oraz uwarunkowań politycznych, społecznych i gospodarczych, w których działał PNZ. Artykuł został przygotowany na podstawie dotychczasowej literatury przedmiotu oraz kwerendy archiwalnej w Archiwum Akt Nowych (AAN) i Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN), a do zbadania zgromadzonego materiału wykorzystano metodę historyczną.

2. Powstanie PNZ

Włączenie ziem poniemieckich do państwa polskiego po II wojnie światowej stawiało przed władzami wiele wyzwań związanych z zagospodarowaniem i integracją tych terenów. Jednym z nich była konieczność przywrócenia działalności kilku tysięcy folwarków o powierzchni przekraczającej 100 ha, które zajmowały łącznie 4,3 mln ha (w tym 1,9 mln ha użytków rolnych) (Łach, 1993). Część z nich została w pierwszych miesiącach po zakończeniu działań wojennych zajęta przez różne urzędy i instytucje, a największe, znajdujące się w najlepszym stanie majątki, użytkowano wojsko, głównie Armia Czerwona. Większość jednak stanowiły tzw. majątki martwe, zniszczone w wyniku działań wojennych oraz powojennych dewastacji. Znaczna część z nich, opuszczona przez dotychczasowych niemieckich właścicieli i pracowników, popadała w ruinę, m.in. z powodu szabru. W interesie państwa polskiego było jak najszybsze podjęcie działań mających na celu zabezpieczenie tych gospodarstw i przywrócenie w nich produkcji rolnej. Powstała więc potrzeba utworzenia odrębnej instytucji państwowej, która objęłaby administracją ok. 1 mln ha na ziemiach zachodnich i północnych, a w skali kraju 1,5–2 mln ha użytków rolnych. Konieczne było przygotowanie znajdujących się tam majątków do parcelacji lub dalszego funkcjonowania jako części państwowego sektora gospodarki (Kaliński, 2008).

W odpowiedzi na problem zagospodarowania wielkoobszarowych majątków ziemskich Witold Maringe¹, kierujący wówczas biurem pełnomocnika Akcji Siewnej w Poznaniu, zgłosił pomysł utworzenia przedsiębiorstwa, które zajmie się opuszczonymi majątkami na ziemi lubuskiej. Istota pomysłu polegała na skoncentrowaniu sił w jednym, najlepiej funkcjonującym gospodarstwie, stanowiącym bazę wypadową do zagospodarowania sąsiednich folwarków lub przynajmniej zabezpieczenia ich przed dalszą dewastacją (Duda, 2006; Rogala, 1972).

¹ Witold Maringe (1890–1966) – ukończył Instytut Agronomii w Gembloux w Belgii. W okresie I wojny światowej administrował opuszczonymi majątkami ziemskimi w Łomżyńskim. Od 1918 r. gospodarował we własnym majątku Lenartowo (376 ha) i zarządzał kilkoma innymi majątkami. Działał w organizacjach rolniczych, m.in. w Związku Rolników z Wyższym Wykształceniem w Warszawie, był też dyrektorem Biura Ekonomicznego Izby i Organizacji Rolniczych oraz Przemysłu Rolnego Województw Poznańskiego i Pomorskiego. Podczas okupacji niemieckiej angażował się w działalność konspiracyjną. Był dyrektorem, a następnie zastępcą dyrektora Departamentu Rolnictwa Delegatury Rządu RP na Kraj. Zajmował się m.in. przygotowywaniem planów zagospodarowania tzw. ziem postulowanych na zachodzie i północy. Po wyzwoleniu aktywnie uczestniczył w odbudowie rolnictwa w Wielkopolsce jako pełnomocnik Akcji Siewnej. W latach 1946–1949 był dyrektorem naczelnym PNZ. Aresztowany w 1949 r., a po dwóch latach śledztwa skazany na karę dożywotniego więzienia. Po rehabilitacji w 1956 r. został zatrudniony na stanowisku kierownika Pracowni Badań Ekonomiki i Organizacji Produkcji Rolnej PAN. W latach 1957–1966 był doradcą ministra rolnictwa. Autor wielu prac z dziedziny gospodarki rolnej (Leskiewiczowa, 1996, s. 115–116).

Działalność powołanego w listopadzie 1945 r. Państwowego Zarządu Rolnego Ziemi Lubuskiej okazała się na tyle obiecująca, że minister rolnictwa i reform rolnych, Stanisław Mikołajczyk, w styczniu 1946 r. polecił Maringe'owi zorganizowanie przedsiębiorstwa Państwowe Nieruchomości Ziemskie². Stało się ono jedynym administratorem ziemi ornej i zakładów przemysłu rolnego przejętych przez państwo, które dotąd były nadzorowane lub użytkowane przez urzędy ziemskie, Państwowy Fundusz Ziemi, a także różne instytucje i wojsko. Siedzibę kierownictwa przedsiębiorstwa umieszczono w Poznaniu ze względu na lepsze niż Warszawa połączenia komunikacyjne z ziemiami zachodnimi i północnymi, a trzon nowego przedsiębiorstwa stanowiły kadry zlikwidowanego Państwowego Zarządu Rolnego Ziemi Lubuskiej.

W lutym 1946 r. cały obszar ziem zachodnich i północnych został podzielony na dziewięć okręgów, które pokrywały się z obszarem poszczególnych województw. Wyjątkiem były województwa szczecińskie i olsztyńskie, w których, ze względu na dużą powierzchnię i liczbę majątków, utworzono po dwa zarządy okręgowe. W kwietniu 1946 r., gdy zapadła decyzja o rozszerzeniu działalności PNZ również na obszar ziem dawnych, utworzono sześć kolejnych zarządów okręgowych: warszawsko-białostocki, łódzki, bydgoski, poznański, krakowski i lubelsko-rzeszowski.

Według szacunków z 1 lutego 1946 r. na obszarze działania PNZ znajdowało się przeszło 8,3 tys. majątków o powierzchni powyżej 100 ha, zajmujących łącznie ok. 2,4 mln ha. Już wiosną 1946 r. udało się przejąć 5,6 tys. majątków, z których aż 4,2 tys. było położonych na ziemiach zachodnich i północnych. Z ogólnego obszaru 1,6 tys. ha (w tym 1 mln ha gruntów ornych) na ziemiach nowych znajdowało się 1,3 tys. ha (w tym 865 tys. ha gruntów ornych). W kolejnych miesiącach stan posiadania PNZ zmieniał się dynamicznie – przejmowano kolejne majątki, a inne oddawano na parcelację (Machałek, 2012).

Powyższe zestawienie wyraźnie pokazuje, że stan posiadania PNZ na tzw. Ziemiach Odzyskanych był przeszło cztery razy większy niż na ziemiach dawnych, gdzie – poza Wielkopolską i Pomorzem – majątków przejętych przez państwo było znacznie mniej i zazwyczaj miały one mniejszą powierzchnię. W porównaniu z majątkami poniemieckimi uległy mniejszej degradacji i miały znacznie lepszą sytuację kadrową, ponieważ pozostawali w nich z reguły dawni pracownicy folwarczni.

² Data ta jest przyjmowana za początek działalności PNZ, choć akt prawny powołujący przedsiębiorstwo, podobnie zresztą jak statut, nigdy nie zostały opublikowane. Niejasności towarzyszące założeniu PNZ skłoniły Grossa (2019, s. 433) do sformułowania hipotezy, że brak odpowiednich aktów prawnych był celowym działaniem Mikołajczyka, który chciał zachować pełną kontrolę nad działalnością przedsiębiorstwa i realizowanymi przez nie zadaniami.

Tabela 1. Rozmieszczenie majątków PNZ według stanu z lipca 1946 r.**Table 1.** Distribution of PNZ (State Agrarian Real Estate) as of July 1946

Okręg	Liczba majątków	Liczba zespołów	Powierzchnia ogólna gospodarstw PNZ (w ha)
Wschodniomazurski	507	41	131 237
Olsztyn	718	43	229 000
Gdańsk	462	78	163 580
Koszalin	677	59	214 783
Szczecin	775	62	280 293
Ziemia lubuska	248	45	90 022
Jelenia Góra	431	54	102 571
Wrocław	622	72	167 363
Opole	bd.*	bd.	bd.
łącznie tzw. Ziemie Odzyskane	4 728	518	1 459 249
łącznie ziemie dawne	1 287	niepoliczone – w stanie organizacji	330 257

* bd. – brak danych

Źródło: Archiwum Państwowe w Szczecinie, Państwowe Nieruchomości Ziemskie, Zarząd Okręgowy w Szczecinie, sygn. 32, Sprawozdanie z działalności Państwowych Nieruchomości Ziemskich za miesiąc lipiec 1946 r.

Source: The State Archive in Szczecin, State Agrarian Real Estate, Regional Management in Szczecin, ref. no. 32, Report on the activities of the State Land Estates for July 1946.

Zgodnie ze swoim statutem PNZ miały realizować trzy kategorie zadań: stałe, czasowe i zlecone. Stałym zadaniem było prowadzenie na własny rachunek gospodarstw rolnych i zakładów przemysłu rolnego, a zadaniem czasowym – zagospodarowanie majątków ziemskich przeznaczonych do parcelacji do czasu ich podziału między osadników. Zadania zlecone przez Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych (MRiRR) dotyczyły spraw rolno-administracyjnych, rolniczo-inspekcyjnych i innych. W rzeczywistości założenia te były realizowane tylko w pierwszym okresie działalności PNZ. W kolejnym głównym zadaniem stało się prowadzenie wielkoobszarowych gospodarstw rolnych. Działalność przedsiębiorstwa miała być oparta na zasadach ekonomicznych, ale z uwzględnieniem bieżących potrzeb rolnictwa, co w praktyce oznaczało konieczność godzenia zadań wzajemnie się wykluczających (Duda, 2006; Machałek, 2012).

PNZ powstały w celu ratowania niszczących majątków ziemskich na ziemiach poniemieckich. Ze względu na strukturę agrarną tych obszarów ich liczba stanowiła poważne wyzwanie nie tylko gospodarcze, ale też polityczne, co miało istotne znaczenie dla funkcjonowania PNZ. Większość ugrupowań politycznych opowiadała się za pozostawieniem w ręku państwa części ziemi z przeznaczeniem na cele publiczne, zwłaszcza na prowadzenie specjalistycznych ośrodków kultury rolnej. Zdawano sobie też sprawę, że całkowita parcelacja tych majątków nie będzie możliwa. Przeszkodą było zarówno niedostateczne w stosunku do potrzeb zaludnienie wsi, jak również trudności organizacyjne związane z podziałem majątków liczących kilkaset lub więcej hektarów.

Niemniej jednak PSL opowiadało się za parcelacją większości zasobu i tworzeniem stosunkowo dużych, silnych ekonomicznie gospodarstw indywidualnych, przy jednoczesnym ograniczeniu domeny państwowej. PPR, które miało decydujący wpływ na przyjęte rozwiązania, forsowało koncepcję pozostawienia w ręku państwa jak największego zasobu ziemi. Na ostateczne rozwiązania w tej kwestii przyjęte w 1946 r. przesądzający wpływ miało PPR. Zadecydowano o pozostawieniu w ręku państwa 10% ogółu użytków rolnych na ziemiach zachodnich i północnych. Ta sama wielkość domeny państwowej została ustalona w dekreście z 6 września 1946 r. o ustroju rolnym ziem zachodnich i północnych (Dekret, 1946). Jednocześnie zakładano, że znaczna część majątków znajdujących się chwilowo w posiadaniu PNZ zostanie rozparcelowana lub przeznaczona na inne cele, np. szkolnictwo rolnicze. Oznaczało to, iż w najbliższych miesiącach główny wysiłek PNZ będzie skierowany na przygotowanie wybranych majątków do podziału i przekazania ich osadnikom. Co istotne, kierownictwo PNZ deklarowało, że na najważniejsze cele działalności przedsiębiorstwa, czyli prowadzenie ośrodków kultury rolnej, będą potrzebowały w skali całego kraju nie więcej niż 480 tys. ha (Rogała, 1972).

W 1947 r., po usunięciu Mikołajczyka ze stanowiska ministra, MRiRR zmieniło stosunek do zadań realizowanych przez PNZ. Ośrodki kultury rolnej, które do tej pory miały prowadzić PNZ, zostały uznane za działanie poboczne, natomiast najważniejszym zadaniem stała się wielkotowarowa produkcja rolnicza. Zmieniły się też plany dotyczące wielkości obszaru przekazanego w użytkowanie PNZ. Zamiast wcześniej planowanych 600 tys. ha miały one otrzymać 1,2 mln ha na terenie całego kraju. Jak się wkrótce okazało, nie była to wielkość ostateczna. Na ziemiach zachodnich i północnych ograniczono parcelacje – odtąd mogły być przekazywane osadnikom jedynie majątki o mniejszej powierzchni i posiadające odpowiednią liczbę budynków mieszkalnych i gospodarczych (Łach, 1993). Do PNZ powróciła także część gospodarstw niedostatecznie zagospodarowanych oraz graniczących z kompleksami rolnymi PNZ. Wynikało to ze zmiany polityki władz wobec ziem zachodnich i północnych. Uznano bowiem, że zakończył się proces ich odbudowy

i integracji z ziemiami dawnymi, a także wyznaczono im rolę żywnościowego zaplecza kraju (zwłaszcza dotyczyło to takich województw, jak: olsztyńskie, szczecińskie, koszalińskie i zielonogórskie) (Makowski, 2006).

3. Sytuacja kadrowa PNZ

Jedną z najważniejszych barier w rozwoju PNZ był brak rąk do pracy. Wspomniany dyrektor naczelny PNZ, Maringe, zatrudnił wielu przedwojennych fachowców z odpowiednią wiedzą i doświadczeniem w zakresie rolnictwa, ale były to siły niewystarczające w stosunku do skali potrzeb. Najtrudniejsza sytuacja kadrowa występowała na ziemiach zachodnich i północnych, ponieważ prowadzona przez państwo i wiele instytucji akcja przesiedleńcza nie przynosiła oczekiwanych rezultatów. Ludność rolnicza była zainteresowana głównie gospodarstwami indywidualnymi nadającymi się do natychmiastowego zasiedlenia (Gross, 2019). Do pracy w PNZ nie zachęcał ich niski prestiż społeczny, jaki przed wojną miał zawód robotnika rolnego (jedynie w Wielkopolsce ten prestiż był wyższy).

Osoby zatrudniane w PNZ często nie miały doświadczenia pracy w rolnictwie, były też wyniszczone wojną. W gronie tym znajdowali się robotnicy przymusowi, przesiedleńcy z ziem utraconych na wschodzie oraz z przeludnionych wsi na ziemiach dawnych, a także mieszkańcy miast. Powszechnymi problemami były niedożywienie oraz choroby, co z kolei skutkowało obniżeniem wydajności pracowników. Skala problemu była tak duża, że utrudniała normalne funkcjonowanie przedsiębiorstwa (Duda, 2006).

W tej sytuacji ważną rolę w działalności PNZ odegrali pracownicy niemieccy. Według różnych szacunków wiosną 1946 r. było ich ok. 55 tys., podczas gdy liczbę polskich pracowników oceniano w tym czasie na niespełna 10 tys. (Duda, 2006). Stopniowo proporcje pomiędzy liczbą zatrudnionych Polaków i Niemców się zmieniały, ale wolniej, niż tego oczekiwano. Jeszcze w styczniu 1947 r. w niektórych zespołach odnotowywano prawie zupełny brak polskich robotników. Wysiedlanie Niemców pogorszyło i tak trudną sytuację kadrową, dlatego kierownictwo PNZ zabiegało o pozostawienie ich, chociażby na czas żniw (Machałek, 2012). Rozwiązanie to miało jednak poważne minusy, ponieważ obecność robotników niemieckich, choć uzasadniona ekonomicznie, była źle odbierana przez potencjalnych osiedleńców. Polacy chętniej osiedlali się w majątkach, w których już nie było Niemców.

Nowi pracownicy otrzymywali mieszkanie i przydział mebli oraz korzystali z bezpłatnego przewozu całej rodziny wraz z inwentarzem ruchomym, jaki zabierali do nowego miejsca. Warunki bytowe były jednak fatalne. Pracownicy mieli wprawdzie zapewnione mieszkania, ale ich standard był w większości tragiczny. Poważny problem stanowiły też wynagrodzenia, które były aż o 40% niższe niż

w pozostałych gałęziach gospodarki uspołecznionej, a zarazem kształtowały się poniżej wynagrodzenia robotników folwarcznych przed wojną (Dzun, 1991; Gross, 2019). Składały się z dwóch części – gotówkowej (stanowiącej początkowo mniej niż 5% całości wynagrodzenia) oraz rzeczowej, czyli deputatu w naturze. Choć w ówczesnej sytuacji zaopatrzeniowej deputat był korzystny dla pracowników, to z realizacją tego zobowiązania PNZ miały duże trudności. Wynagrodzenia były wypłacane nieregularnie, co powodowało liczne skargi i strajki, a w niektórych przypadkach skazywało pracowników na głód (Gross, 2019).

Wobec ogromnych deficytów kadrowych zatrudniany był każdy chętny. Kierownictwo PNZ zachęcało, aby robotnicy po osiedleniu się pisali do swoich rodzin i do gazet, informując o poprawie warunków pracy w majątkach i w ten sposób zachęcali ich do przyjazdu do PNZ. Nie zawsze było to skuteczne, o czym świadczy chociażby ogromna rotacja pracowników. Porzucanie pracy często miało miejsce z dnia na dzień. W niejednym gospodarstwie czy zespole w ciągu roku zmieniała się nie tylko spora część załogi, lecz także dochodziło do kilkakrotnej zmiany rzadców i administratorów.

4. Funkcjonowanie PNZ

Warunki, w jakich PNZ rozpoczynały działalność gospodarczą, były nadzwyczaj trudne. Spadek pogłowia zwierząt hodowlanych i brak nawozów sztucznych w końcowym okresie wojny i w pierwszych latach powojennych doprowadziły do znacznego wyjałowienia gleby i obniżenia produkcji rolnej. Z braku siły roboczej część użytków rolnych leżała odłogiem. Majątki były ogołocone z maszyn i urządzeń rolniczych, wywiezionych lub zniszczonych. PNZ przejęły również zakłady przemysłu rolnego, takie jak gorzelnie, młyny, suszarnie czy krochmalnie. Znajdowały się one prawie w każdym majątku, jednak w chwili przejęcia większość z nich była nieczynna. Wznowienie działalności zakładów przemysłu rolnego miało duże znaczenie gospodarcze, gdyż produkowały one towary niezbędne do funkcjonowania gospodarstw należących do PNZ oraz tych będących własnością okolicznej ludności.

W pierwszym roku kierownictwo przedsiębiorstwa skupiło się głównie na budowie struktur organizacyjnych i pozyskiwaniu kadry, zwłaszcza rekrutacji pracowników na stanowiska kierownicze. Zadaniem, które wymagało zaangażowania administracji, było przejmowanie majątków oraz przekazywanie ich – po wstępnym zagospodarowaniu – do parcelacji. W rzeczywistości najtrudniejsze okazało się jednak uruchomienie produkcji w przejętych gospodarstwach, zwłaszcza niezasiedlonych. Wymagało to ogromnych nakładów pracy, zaangażowania znacznych środków finansowych oraz czasu. Zasadniczym problemem był brak niezbędnych środków: ziarna na zasiewy, zwierząt hodowlanych i pociągowych,

sprzętu rolniczego (nawet istniejące maszyny i urządzenia nie mogły być w pełni wykorzystywane z powodu braku paliwa, części zamiennych oraz wykwalifikowanych traktorzystów i mechaników). Kierownictwo PNZ oceniało, że tylko kilka procent majątków przejętych w 1946 r. zostało zagospodarowanych w dostatecznym stopniu. Jednocześnie wielokrotnie decyzją władz osiedleńczych majątki przygotowywane przez PNZ na ośrodki kultury rolnej były przeznaczane na parcelację w momencie, gdy zaczynały przynosić korzyści. Choć kierownictwo dostrzegało znaczenie parcelacji dla przebiegu akcji osiedleńczej, to jednak przywiązywało też dużą wagę do tworzenia ośrodków, które miały służyć potrzebom całego rolnictwa. Oczekiwano również, że PNZ wyposażą osadników w inwentarz żywy oraz sprzęty niezbędne do prowadzenia gospodarstwa. W takich warunkach trudno było o racjonalne planowanie działalności i uniknięcie rosnącego deficytu przedsiębiorstwa (Rogała, 1972).

W drugim roku gospodarowania stopniowo zaczęły się normalizować sprawy związane z osadnictwem ludności polskiej i parcelacjami. Kierownictwo przedsiębiorstwa zgromadziło też wiedzę o posiadanym zasobie, zwłaszcza warunkach glebowych oraz zasobach sprzętu i siły roboczej. Przystąpiono nawet do opracowywania długoletnich planów gospodarczych opartych na doświadczeniach niemieckich. Nadal jednak utrzymywały się deficyt i rotacja pracowników, co wpływało na zakres realizowanych zadań. Pod koniec roku zmieniły się też oczekiwania wobec PNZ. Podczas I Krajowego Zjazdu Robotników i Pracowników Państwowych Gospodarstw Rolnych, który odbył się w Szczecinie w grudniu 1947 r., nowy minister rolnictwa i reform rolnych, Jan Dąb-Kocioł, stwierdził: „Czego Polska dzisiejsza wymaga od państwowych gospodarstw rolnych? Przede wszystkim masowej produkcji. Państwowe majątki rolne muszą stworzyć dla Kraju rezerwę produktów rolnych, rezerwę zboża, mięsa i mleka. Muszą być w ręku państwa regulatorem cen na rynku. Poza tym państwowe majątki rolne muszą oddziaływać na sąsiadów – chłopów, muszą podnosić kulturę rolną własną i najbliższych gmin wiejskich, muszą dostarczać ziarna kwalifikowanego i materiału zarodowego”³.

Trzeci i ostatni rok działalności PNZ zdominowały kwestie polityczne, co przełożyło się na pogorszenie wyników gospodarczych w ostatnich miesiącach działalności (Gross, 2019). Od przedsiębiorstwa oczekiwano wysokich wyników gospodarczych, a jednocześnie dodawano zadań, które obciążały je finansowo i organizacyjnie. Szczególnie absorbujący był obowiązek zagospodarowywania odłogów na ziemiach zachodnich i północnych. Kierownictwo przedsiębiorstwa próbowało się bronić przed przejmowaniem kolejnych gruntów, argumentując to brakiem odpowiednich sił i środków (Gross, 2019, s. 439). Z biegiem czasu problem

³ AAN, PNZ ZC w Poznaniu, sygn. 75, I Krajowy Zjazd Robotników i Pracowników Państwowych Gospodarstw Rolnych, Szczecin, 17–19 grudnia 1947 r. Minister J. Dąb-Kocioł, Przemówienie końcowe.

pogłębiał się, gdyż do PNZ trafiały kolejne zrujnowane majątki (m.in. przekazywane przez Armię Czerwoną), a nawet pojedyncze gospodarstwa rolne. Ministerstwo wywierało coraz większy nacisk, aby plany gospodarcze opracowane przez zarządy okręgowe zostały podporządkowane centralnym wytycznym. Tym samym coraz mniej liczyły się lokalne uwarunkowania gospodarcze. Winą za wszystkie trudności w realizacji narzucanych odgórnie poleceń obarczano kierownictwo PNZ, któremu zarzucano celowe, umotywowane politycznie działanie na szkodę państwa.

5. Procesy polityczne kierownictwa PNZ

Silną grupę w centrali przedsiębiorstwa oraz w większości zarządów okręgowych stanowili byli ziemianie i przedwojenni administratorzy majątków ziemskich. Niektórzy z nich szukali po prostu pracy zgodnej z wykształceniem czy doświadczeniem, a inni uznali, że bez względu na to, kto sprawuje władzę, należy się włączyć do prac związanych z odbudową rolnictwa (Kłoczowski, 1996). Grupa ta stanowiła niewątpliwie największy atut przedsiębiorstwa⁴. Dopóki Mikołajczyk był ministrem, dopóty Maringe mógł prowadzić własną politykę personalną⁵. Od początku jednak dla komunistów była to grupa podejrzana pod względem politycznym, zwłaszcza że członków kierownictwa łączyły nie tylko sprawy zawodowe, ale też liczne nieformalne więzi międzyludzkie. Zarzucano, że PNZ stały się siedliskiem reakcji, a rządzący przedsiębiorstwem „obszarnicy” działają na jego szkodę. Po ucieczce w październiku 1947 r. Mikołajczyka rozpoczęła się nagonka polityczna na kierownictwo PNZ. Najczęściej podstawą do zwolnień lub aresztowań były sfabrykowane oskarżenia o sabotaż bądź nadużycia gospodarcze, co powodowało, że procesy odbywały się przed Wojskowymi Sądami Okręgowymi. Ofiarą pierwszego z nich było kierownictwo Zarządu Okręgowego PNZ w Koszalinie z dyrektorem Władysławem Czarneckim, którego aresztowano w kwietniu 1948 r. Zasądzone kary

⁴ W 1947 r. 27% dyrektorów w Zarządzie Centralnym PNZ oraz 20% dyrektorów zarządów okręgowych miało pochodzenie ziemiańskie. Ogółem ok. 10% wszystkich pracowników Zarządu Centralnego miało takie pochodzenie (Gross, 2019; Osiński, 2012). Zachowane materiały personalne nie są kompletne, można więc założyć, iż rzeczywiste dane mogły być nieco wyższe (zwłaszcza że część osób mogła celowo ukrywać swoje pochodzenie) (Osiński, 2012; Gross, 2019).

⁵ W teczce personalnej Maringe’a zachowała się następująca charakterystyka, sporządzona najprawdopodobniej w 1946 r.: „Bardzo dobry fachowiec i organizator o dużej praktyce zawodowej, dość energiczny – z zamięłowaniem oddaje się pracy. Faworyzuje i często udziela pomocy swoim znajomym z czasów przedwojennych, obecnie zatrudnionym w PNZ. We wszystkich swych posunięciach bardzo ostrożny. W wydawaniu opinii zachowuje dużą rezerwę. W swych wystąpieniach na odprawach nie występuje dość zdecydowanie względem osób, które należałoby poddać krytyce. Poziom inteligencji bardzo wysoki. Nadaje się na zajmowane stanowisko. Politycznie obojętny. Podporządkowuje się wymogom dzisiejszej linii politycznej. W sprawach o charakterze politycznym cechuje go obiektywizm”. Cyt. za: Archiwum Zakładowe MRiRW, MRiRR, Teczka personalna Witolda Maringe’a, k. 2.

były niezwykle surowe. Czarneckiego skazano na karę śmierci, utratę praw publicznych i przepadek mienia, pozostali otrzymali wyroki od 2 do 15 lat pozbawienia wolności (Machałek, 2012; Ptaszyński, 2008; Romanow, 2017)⁶. Do podobnych sytuacji dochodziło w innych zarządach okręgowych (Duda, 2006; Gross, 2018). Procesy miały charakter pokazowy. Czystki personalne, sprawy karne oraz długotrwałe akcje propagandowe miały na celu zastraszenie pozostałych pracowników, a przede wszystkim zdyskredytowanie kierownictwa PNZ w oczach społeczeństwa.

W sierpniu 1949 r., czyli już po zakończeniu procesu likwidacji PNZ⁷ i utworzeniu na ich bazie PGR-ów, aresztowano również byłego dyrektora naczelnego, Maringe'a, oraz pozostałych pracowników Zarządu Centralnego. Proces odbył się dopiero po dwóch latach przygotowań. Witold Maringe, Władysław Englicht i Kazimierz Papara otrzymali kary dożywotniego więzienia. Pozostali członkowie kierownictwa Zarządu Centralnego otrzymali kary 10–15 lat więzienia. Feliks Sommer i Tadeusz Krzyżanowski zmarli w więzieniu. W 1956 r. wszyscy zostali zrehabilitowani (Osiński, 2012; Ślaski, 1992).

Proces czystek politycznych nie zakończył się wraz z likwidacją PNZ. Kadra kierownicza, która przeszła do PGR-ów, była systematycznie wymieniana na osoby z tzw. awansu społecznego.

6. Podsumowanie

Już po likwidacji PNZ problemy – z jakimi się one borykały – podsumował pełniący wówczas obowiązki likwidatora, były dyrektor Maringe. W piśmie skierowanym do MRiRR wyliczył przeszkody utrudniające przedsiębiorstwu dojście do samodzielności oraz warunki niezbędne do tego, aby w majątkach PNZ osiągnąć przedwojenny poziom produkcji rolnej. Był to w pierwszej kolejności stan majątków – PNZ objęły te w gorszym stanie, ponieważ lepsze zostały wcześniej zajęte przez inne instytucje lub wojsko. Wiązało się to z większymi nakładami na uruchomienie w nich produkcji rolnej. Na kondycję ekonomiczną całości PNZ wpływał też negatywnie stan majątków przejętych po Armii Czerwonej. Do końca działalności przedsiębiorstwa nie udało się też usunąć licznych braków związanych bezpośrednio z produkcją roślinną i zwierzęcą, w tym niedostatecznej ilości siły pociągowej (zwłaszcza odpowiedniej liczby traktorów), problemu słabej jakości materiału siewnego, braku środków ochrony roślin i odpowiedniej ilości nawozów sztucznych, a także zbyt małego погоłowia zwierząt hodowlanych.

⁶ AIPN, Oddział w Szczecinie, sygn. 61/222, t. 7. Postanowieniem Najwyższego Sądu Wojskowego wyrok dla Czarneckiego złagodzono do lat 15.

⁷ Decyzja w sprawie likwidacji została podjęta w lutym 1949 r.

Planowanie rozwoju PNZ utrudniały ciągle zmiany decyzji politycznych dotyczących obszaru gruntów rolnych, które docelowo miały się znaleźć w trwałym użytkowaniu PNZ. Stale też przekazywano do PNZ nowe majątki oraz pojedyncze gospodarstwa indywidualne oraz grunty wydzielone z gospodarstw chłopskich w trakcie akcji regulacyjnej. Powodowało to rozproszenie gruntów należących do PNZ, co podnosiło koszty ich zagospodarowania.

Kolejną przeszkodą był deficyt pracowników umysłowych, gdyż osoby z odpowiednimi kwalifikacjami niechętnie osiedlały się na ziemiach zachodnich. Z tego powodu w zatrudnianiu widoczna była selekcja negatywna – zatrudniano każdego chętnego. Inwestowano w kursy i szkolenia dla pracowników, ale w związku z ciągłą fluktuacją kadr przedsiębiorstwo nie odczuło efektów doksztalcenia.

Szczególnie dotkliwy był deficyt weterynarzy – potrzebnych ze względu na plany rozwoju hodowli – oraz mechaników i traktorzystów. PNZ we własnym zakresie zorganizowały szkolenia i kursy dla pracowników, a dla studentów weterynarii, którzy zadeklarowaliby chęć pracy na ziemiach zachodnich i północnych, przygotowały specjalne stypendia. Najbardziej jednak brakowało pracowników rolnych. Maringe ocenił, że do zlikwidowania deficytu ludnościowego konieczne będzie osiedlenie na tych terenach 24 tys. rodzin, co przy ówczesnym stanie akcji osiedleńczej było trudne do zrealizowania. Dla młodych ludzi praca na wsi, zwłaszcza w gospodarstwie państwowym, nie była atrakcyjna, dlatego wyjeżdżali do miasta. Sposobem zaradczym miała być mechanizacja prac. Maringe zwracał uwagę, że rozwiązanie takie pociąga za sobą zwiększenie wydatków na zakup potrzebnych maszyn i narzędzi rolniczych, docelowo jednak przyniesie duże korzyści.

Wśród przeszkód utrudniających normalne funkcjonowanie PNZ Maringe dostrzegał również zbyt duże obciążenie PNZ świadczeniami socjalnymi dla pracowników oraz niską wydajność pracy, która obniżyła się o 30% w stosunku do okresu przedwojennego. Ten ostatni czynnik był skutkiem złego odżywiania w czasie okupacji, braku obuwia i odpowiedniej odzieży. Przyczyną niskiej wydajności był również fakt, iż wynagrodzenia pracowników były niższe niż przed wojną, co w oczywisty sposób negatywnie wpływało na ich motywację do pracy.

Maringe wskazał też kilka przyczyn o charakterze ogólnym, w tym niski poziom bezpieczeństwa osadników (zwłaszcza w początkowym okresie), zaminowane pola, brak wystarczającej liczby kredytów oraz problemy transportowe spowodowane zniszczeniami sieci komunikacyjnych⁸.

PNZ prowadziły działalność w niezwykle trudnych warunkach. Zostały zlikwidowane po niespełna trzech latach istnienia, w momencie, gdy większość planów

⁸ AAN, PNZ ZC w Poznaniu, sygn. 84, Przeszkody utrudniające PNZ dojście do samowystarczalności, k. 2–7.

i inwestycji była jeszcze w trakcie realizacji. Zabrakło też rzetelnego bilansu zamknięcia, ponieważ powodem likwidacji były przesłanki polityczne, a nie ekonomiczne. Od początku ciążyło bowiem na nich „przekleństwo rządów Mikołajczyka” w MRiRR (Minc, 1998). Szczególnie istotną rolę odegrały PNZ na ziemiach zachodnich i północnych, gdzie w stosunkowo krótkim czasie zasiedliły i zagospodarowały tysiące majątków o powierzchni powyżej 100 ha, zapobiegając ich dalszej dewastacji. Część z nich przygotowały do parcelacji, dokonując orek, obsiewów, napraw budynków i częściowo odbudowując hodowlę. Ich działalność miała istotne znaczenie dla zasiedlenia tych terenów. W całym kraju uruchamiały również ośrodki kultury rolnej dostarczające rolnikom materiał siewny i hodowlany. Są to niewątpliwe sukcesy, które udało się osiągnąć mimo niesprzyjających warunków gospodarczych i politycznych oraz przy stałym deficycie i rotacji pracowników (Gross, 2019). W momencie gdy komuniści pod naciskiem Moskwy dokonali zmiany polityki rolnej, likwidacja przedsiębiorstwa tak mocno związanego z dawnymi „obszarnikami” była nieuchronna. Krótkie dzieje PNZ szybko odeszły w zapomnienie i współcześnie działalność państwowego sektora rolnego w Polsce Ludowej kojarzona jest głównie z PGR-ami.

Bibliografia

- Dekret. (1946). Dekret z 6 IX 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska (Dz.U. 1946 nr 49 poz. 79).
- Duda, H. (2006). *Państwowe Nieruchomości Ziemskie w Opolu (1946–1949). Zarys monograficzny*. Stowarzyszenie Instytut Śląski [etc.].
- Durka, J. (2020). Życiorys ziemianina Witolda Maringe w świetle akt procesowych przeciwko pracownikom Państwowych Nieruchomości Ziemskich (1949–1951). *Polonia Maior Orientalis*, 7, 201–214.
- Dzun, W. (1991). *Państwowe gospodarstwa rolne w rolnictwie polskim w latach 1944–1990*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Gross, R. (2018). Inwigilacja i proces kierownictwa Zarządu Okręgowego Państwowych Nieruchomości Ziemskich w Olsztynie. *Dzieje Najnowsze*, 50(2), 215–246. <https://doi.org/10.12775/DN.2018.2.10>
- Gross, R. (2019). *Przemiany gospodarcze na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Kaliński, J. (2008). *Historia gospodarcza XIX i XX w.* Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Kłoczowski, E. (1996). *Moja praca w Państwowych Nieruchomościach Ziemskich w Poznaniu (1946–1949)*. Z. Kaczmarek (oprac.). Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu.
- Kozłowski, K. (2007). Od Państwowych Nieruchomości Ziemskich do likwidacji Państwowych Gospodarstw Rolnych na Pomorzu Zachodnim. W: J.R. Szaflik (red.). *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie*, t. 2: *W podzielonej Europie* (s. 351–364). Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, Kongres Historyków Wsi i Ruchu Ludowego.

- Leskiewiczowa, J. (red.). (1996). *Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny* (cz. 3). Wydawnictwo DiG.
- Łach, S. (1993). *Przekształcenia ustrojowo-gospodarcze w rolnictwie ziem zachodnich i północnych w latach 1945–1949 (studium historyczne)*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Słupsku.
- Machałek, M. (2012). *Przemiany wsi zachodniopomorskiej w latach 1945–1956*. Wydawnictwo Muzeum Narodowego w Szczecinie.
- Machałek, M. (2021). No chance of success: State Agrarian Real Estate 1946–1949. A contribution to the research on the history of the state agricultural sector in Poland. *Studia Historiae Oeconomicae*, 39(1), 250–265. <https://doi.org/10.2478/sho-2021-0010>
- Makowski, A. (2006). Ziemie Zachodnie i Północne w polityce gospodarczej Polski w latach 1945–1960. W: A. Sakson (red.). *Ziemie Odzyskane/Ziemie Zachodnie i Północne 1945–2005. 60 lat w granicach państwa polskiego* (s. 59–78). Instytut Zachodni.
- Minc, H. (1998). Bieżące zadania Partii w zakresie polityki gospodarczej i społecznej na wsi. W: A. Kochański (oprac.). *Sprawozdania stenograficzne z posiedzenia Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej 31 sierpnia – 3 września 1948 r.* (s. 146–154). Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.
- Osiński, T. (2012). „Klika obszaracza”. Ziemianie w polityce personalnej Państwowych Nieruchomości Ziemskich (1946–1949). *Pamięć i Sprawiedliwość*, 20(2), 229–260.
- Ptaszyński, R. (2008). Sędziowie Wojskowego Sądu Rejonowego w Szczecinie i ich wyroki. *Studia i materiały*. Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Szczecinie.
- Rogała, W. (1972). Działalność Państwowych Nieruchomości Ziemskich (1946–1949). *Rocznik Muzeum Rolnictwa w Szreniawie*, 5, 22–36.
- Romanow, Z. (2017). Proces Zarządu Okręgu Państwowych Nieruchomości Ziemskich w Koszalinie w 1948 roku. *Zapiski Historyczne*, 82(1), 85–106.
- Ślaski, L. (1992). *Lata wykreślone z życia. Proces polityczny i więzienia PRL*. Oficyna Literacka.

The Establishment and Operations of State Agrarian Real Estate (PNZ) in 1946–1949

Abstract

Aim of the work: The purpose of the article was to shed light on the early formation of the state sector in Polish agriculture during the first years after the end of the Second World War, and on the political, social and economic conditions in which State Agrarian Real Estate (Państwowe Nieruchomości Ziemskie – PNZ) operated.

Research method: The study draws on the relevant literature as well as archival research conducted at the Central Archives of Modern Records (Archiwum Akt Nowych) and the Archive of the Institute of National Remembrance (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej), with the historical method used to examine the material collected.

Key results: The years of PNZ's operation coincided with the post-war reconstruction of agriculture and the development of the so-called Recovered Territories. Their area of operation covered the whole country, but the majority of the estates under their management were located on former German lands. The initial tasks of the PNZ included preparing large former German landed estates for parcellation, which was of major importance for the course of the settlement campaign, as well as running specialised seed-breeding and livestock-breeding farms. After the first period of operation, however, the authorities decided to change the priorities of the PNZ's activities. From then on, the organisation was to focus on large-scale commodity production and, above all, to develop approximately 1.2 million hectares of agricultural land.

Main conclusions: Despite numerous difficulties, the PNZ also achieved a number of successes in developing estates that had been destroyed as a result of the war and post-war devastation. In 1949, the PNZ was dissolved for political reasons – the communist authorities were keen to remove the pre-war specialist staff, most of whom were landowners, from the enterprise. State-owned farms (PGRs) were subsequently established on the basis of the PNZ and the specialised farms.

Keywords: State Agrarian Real Estate (PNZ), western and northern territories, People's Poland, agricultural policy, state-owned farms (PGRs).